

Κώστας Παγωνδιώτης

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ*

Σχόλιο στην εισήγηση του Γιώργου Μαραγκοῦ
“Ἡ συνείδηση, φυσικά”

Τό κείμενο τοῦ κ. Μαραγκοῦ εἶναι ἰδιαίτερα πυκνό καί θίγει πολλά ἀπό τά ζητήματα πού ἀπασχολοῦν τή σύγχρονη φιλοσοφία τοῦ νοῦ. Λόγω τοῦ περιορισμένου χρόνου πού διαθέτω, θά ἐπικεντρώσω τήν ἀνάλυσή μου στό ἐρώτημα γιά τό ἂν τό νόημα συγκροτεῖται μέσα στά ὅρια τῆς συνείδησης, ἀκόμη καί στην περίπτωση πού δεχτοῦμε τή μὴ ἀναγωγιμότητά της.

Κυριότερες ὑλιστικές θεωρίες στή φιλοσοφία τοῦ νοῦ

Στήν ἀναλυτική φιλοσοφία οἱ ἀπαντήσεις πού ἔχουν δοθεῖ στό πρόβλημα τῆς σχέσης νοῦ-σώματος ἔχουν κυρίως τή μορφή ἀναγωγῆς¹ τῶν νοητικῶν ὀρων ἢ τῶν νοητικῶν καταστάσεων σέ κάτι ἄλλο ἐξωτερικά παρατηρήσιμο. Μέ τή σειρά πού ἐμφανίστηκαν οἱ ἀπαντήσεις αὐτές συνοψίζονται στίς ἀκόλουθες θέσεις:

1. Λογικός ἢ Ἀναλυτικός Συμπεριφορισμός²: Προτάσεις γιά τό νοῦ μποροῦν νά μεταφραστοῦν μέ τή βοήθεια ἐννοιολογικῆς ἀνάλυσης σέ προτάσεις πού ἀναφέρονται σέ συμπεριφορές ἢ προδιαθέσεις γιά συμπεριφορά.

* Θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω τόν καθηγητή μου κ. Α. Μπαλτά, τόν κ. Σ. Βιρβιδάκη καί τήν κα Β. Κιντή γιά τίς παρατηρήσεις πού ἔκαναν στό κείμενο.

1. Συγκεκριμένα, ἡ ἐννοια τῆς ἀναγωγῆς χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μέ πολλές διαφορετικές σημασίες. Τά *relata* μπορεῖ νά εἶναι λέξεις ἢ προτάσεις πού συνδέονται λογικο-αναλυτικά μέ ἄλλες λέξεις ἢ προτάσεις, θεωρίες πού ἀνάγονται σέ ἄλλες θεωρίες, τύποι ἢ ιδιότητες ἀντικειμένων πού ἀνάγονται ὄντολογικά σέ ἄλλους τύπους ἢ ιδιότητες ἀντικειμένων, φαινόμενα πού ἀνάγονται αἰτιακά σέ ἄλλα φαινόμενα κ.λπ.

2. Hempel C.G. (1949): “The Logical Analysis in Psychology”, στό H. Feigl and W. Sellars (eds), *Readings in Philosophical Analysis*, Appleton Century Crofts, Ryle G. (1949): *The Concept of Mind*, Barnes and Noble.

ΛΕΥΚΑΛΙΩΝ 14/1, Ὀκτώβριος 1995 – © «Δαίδαλος» - Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., Ἀθήνα

τικῶν καταστάσεων, καί εἰδικότερα ὅ,τι ὀνομάζεται προτασιακῆς στάσεις⁹ (δηλ. οἱ πίστεις, οἱ ἐπιθυμίαι κ.λπ.), δέν ἀντιστοιχοῦν σέ τύπους καταστάσεων τοῦ ἐγκεφάλου. Οἱ διάφοροι τύποι νοητικῶν καταστάσεων δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά θεωρητικοί ὅροι μιᾶς λανθασμένης θεωρίας τῆς λαϊκῆς ψυχολογίας (Folk Psychology). Ὁ ἐξαλειπτικός ὕλισμός δέν στοχεύει στήν ἀναγωγή τῶν νοητικῶν καταστάσεων σέ ἐγκεφαλικά καταστάσεις γιατί δέν δέχεται ὅτι οἱ ταξινομήσεις τῶν νοητικῶν καταστάσεων ὑποδηλώνουν ἀντίστοιχες ταξινομήσεις τῶν ἐγκεφαλικῶν καταστάσεων. Μιά θεωρία τῆς γνωσιακῆς δραστηριότητος δέν πρέπει νά δεσμεύεται ἀπό τίς ταξινομήσεις τῶν νοητικῶν καταστάσεων οὔτε ἀπό τήν προτασιακή-συμβολική δομή τῆς ἀνθρώπινης γλώσσας.

Ἡ συνείδηση πρὶν ἀπό τίς ὑλιστικῆς ἀναγωγές

Προφανῶς μέσα στήν ἀναλυτική φιλοσοφία ὑπάρχουν πολλές παραλλαγές αὐτῶν τῶν θέσεων καθὼς καί ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης θεωρίας. Αὐτό πού εἶναι ἐνδιαφέρον ὡστόσο, ἢ γιὰ νά ἀκριβολογοῦμε, αὐτό πού δέν εἶναι ἐνδιαφέρον στή προαναφερθεῖσα διαμάχη εἶναι ὅτι, ἐκ πρώτης ὄψεως, αὐτή δέν μοιάζει νά ἀφορᾷ ὅ,τι συνήθως κατανοοῦμε μέ τόν ὄρο "συνείδηση". Κοινό χαρακτηριστικό τῶν παραπάνω θεωριῶν εἶναι ὅτι σπεύδουν, ἂν ὄχι νά ἐξαλείψουν τό φαινόμενο τῆς συνείδησης τουλάχιστον νά τό ἀναγάγουν σέ κάποιο ἄλλο ἐξωτερικά διαπιστώσιμο φαινόμενο. Αὐτό ἴσως εἶναι ἀναμενόμενο ἂν σκεφτοῦμε ὅτι συγκροτητικό στοιχεῖο τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας καί τῆς νεώτερης ἐπιστήμης εἶναι, ὡς πρὸς τή μέθοδο ἢ υἱοθέτηση τῆς ὀπτικῆς τοῦ 3ου προσώπου καί ἢ ἀπόρριψη κάθε εἶδους ἐνορατικῆς πρόσβασης, καί ὡς πρὸς τήν ὄντολογία ἢ ἀποφυγή τοῦ δυϊσμοῦ. Ὡστόσο, θεωρῶ πῶς ὅταν πρόκειται γιὰ τή συνείδηση, μιᾶ τέτοια προσέγγιση ὀδηγεῖ στήν πλήρη παράκαμψη τοῦ φαινομένου. Ἔτσι, οὐσιαστικά ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναγωγή τῆς συνείδησης σέ κάτι ἄλλο χωρίς νά ἔχει προηγηθεῖ μιᾶ περιγραφή τῶν βασικῶν τῆς χαρακτηριστικῶν. Μέσα ἀπό μιᾶ ἔρευνα αὐτοῦ καθ' ἑαυτοῦ τοῦ φαινομένου ὅπως μᾶς δίδεται πρωταρχικά, μέσα ἀπό μιᾶ φαινομενολογική περιγραφή του,μποροῦν νά προκύψουν οἱ ἀναγκαῖες κατηγοριοποιήσεις πού ἐπιτρέπουν νά κατανοηθεῖ καλύτερα ὅ,τι ἀδιαφοροποίητα ὀνομάζεται "συνείδηση". Ἐνδεχομένως δέ νά δειχθεῖ ὅτι αὐτό πού ἐπιχειρεῖται νά ἀναχθεῖ σέ φυσικές διαδικασίες δέν εἶναι ἡ συνείδηση ("Ἡ συνείδηση φυσικά") ἀλλά ἡ νόηση ἀποκαθαρμένη ἀπό τή συνείδηση, τήν ὑποκειμενικότητα καί τήν σωματικότητα.

Ἡ φαινομενολογική περιγραφή τῆς συνείδησης δέν σημαίνει κατ' ἀνάγκη ἀποδοχή τοῦ δυϊσμοῦ ἢ τοῦ πρωτείου τῆς συνείδησης ἐναντι τοῦ κόσμου. Οὔτε, ἐπίσης, σημαίνει ἀποδοχή τοῦ σχετικισμοῦ μέ τήν ἐννοια ὅτι ἀνοιγώμαστε σέ ἕνα χῶρο ὑποκειμενικῶν ποιότητων. Μιά τέτοια θέση δέν μπορεῖ νά προηγεῖται τῆς ἔρευνας οὔτε νά προεξοφλεῖ τά συμπεράσματά της, στό βαθμό

9. Propositional attitudes.

2. *Θεωρίες ταυτότητας τύπου (Type-Identity)*³: Κάθε τύπος νοητικής κατάστασης είναι ταυτόσημος με κάποιο τύπο κατάστασης του ἔγκεφάλου καὶ τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος.

3. *Λειτουργισμός*⁴: Κάθε δείγμα (token) νοητικής κατάστασης εἶναι ταυτόσημο με κάποιο δείγμα ἐγκεφαλικῆς κατάστασης (ταυτότητα δείγματος – token-identity). Διαφορετικά δείγματα ἐγκεφαλικῶν καταστάσεων μποροῦν νά ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο νοητικῆς κατάστασης μόνο ἐάν ἐπιτελοῦν τὴν ἴδια λειτουργία ἐντὸς τοῦ ὀργανισμοῦ. Κάθε τύπος νοητικῆς κατάστασης εἶναι ταυτόσημος με κάποιο τύπο λειτουργίας τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἀξίζει νά ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ὅτι με τὸν Λειτουργισμό εἰσάγεται γιὰ πρώτη φορά ἓνα τρίτο ἐπίπεδο ἀνάλυσης ποῦ μεσολαβεῖ μεταξύ τοῦ ἐγκεφαλικοῦ-ὕλικου ἐπιπέδου καὶ τοῦ νοητικοῦ-σημασιολογικοῦ-ἀποβλεπτικοῦ (intentional) ἐπιπέδου. Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπολογιστικό-λειτουργικό ἐπίπεδο.

4. *Ὑπολογιστικὴ Θεωρία τοῦ Νοῦ – Τεχνητὴ Νοημοσύνη (μέσω συμβολικῆς ἐπεξεργασίας)*⁵: πρεσβεῖουν τὶς ἴδιες θέσεις με τὸν Λειτουργισμό, με τὴν προσθήκη ὅτι ἴδια λειτουργία σημαίνει ἴδιο πρόγραμμα ὑπολογισμοῦ⁶:

5. *Ἀνώμαλος Μονισμός*⁷: Κάθε δείγμα νοητικοῦ συμβάντος εἶναι ταυτόσημο με κάποιο δείγμα ἐγκεφαλικοῦ συμβάντος (token-identity). Ὡστόσο, δὲν ὑπάρχουν νόμοι ποῦ συνδέουν τύπους νοητικῶν συμβάντων με τύπους ἐγκεφαλικῶν συμβάντων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ νοητικὲς ιδιότητες δὲν εἶναι ἀναγώγιμες σὲ ἐγκεφαλικὲς ιδιότητες, εἶναι ἀπλῶς ἐπιγενόμενες (supervenient) ἢ ἀναδυόμενες (emergent) ιδιότητες τῶν ἐγκεφαλικῶν ιδιοτήτων.

6. *Ἐξαιρετικὸς Ὑλισμὸς – Πλεγματισμὸς (Connectionism)*⁸: Οἱ τύποι νοη-

3. Place U. (1956): "Is Consciousness a Brain Process?", *British Journal of Psychology* 47, σελ. 44-50, Smart J.J.C. (1959): "Sensations and Brain Processes", *Philosophical Review* 68, σελ. 141-156.

4. Putnam H. (1967): "The mental Life of Some Machines", στὸ H.N. Castaneda (ed.), *Intentionality, Minds, and Perception*, Wayne State University Press, Lewis D. (1972): "Psychophysical and Theoretical Identifications", *Australasian Journal of Philosophy* 50, σελ. 249-258.

5. Turing A. (1950): "Computing Machinery and Intelligence", *Mind* 59, σελ. 433-460, Feigenbaum E. & Feldman J. (1963): *Computers and Thought*, New-York: McGraw-Hill Company, Pylyshyn Z. (1984): *Computation and Cognition: Towards a Foundation for Cognitive Science*, Cambridge, MA: MIT Press, Johnson-Laird, P. (1988): *The Computer and the Mind*, Cambridge, MA: Harvard University Press κ.λπ.

6. "Ο νοῦς εἶναι ὡς πρὸς τὸν ἐγκέφαλο ὅτι τὸ πρόγραμμα πρὸς τὸ ὑλισμικό τοῦ ὑπολογιστῆ".

7. Davidson, D.: "Mental Events" στὸ *Essays on Actions and Events*, (1980): Oxford: Clarendon Press.

8. Feysabend P. (1963): "Materialism and the Mind-Body Problem", *Review of Metaphysics* 17, σελ. 49-67, Rorty R. (1965): "Mind-Body Identity, Privacy and Categories", *Review of Metaphysics* 17, σελ. 24-54, Churchland P.M. (1981): "Eliminative Materialism and the Propositional Attitudes", *Journal of Philosophy* 78, σελ. 67-90, Stich S. (1983): *From Folk Psychology to Cognitive Science: The Case against Belief*, Cambridge, MA: MIT Press.

μάλιστα πού ή δομή τής συνείδησης είναι δυνατόν νά άντανυκλάται στη δομή τής γλώσσας καί ή όπτική του 1ου προσώπου νά διαπλέκεται μέ τήν όπτική του 3ου προσώπου.

Στήν αναλυτική παράδοση ό μοναδικός ίσως φιλόσοφος πού αναλαμβάνει μέ τόση συνέπεια τό έργο τής διερεύνησης τών δομών τής συνείδησης είναι ό John Searle. Ό Searle, άντίθετα πρós τήν κυρίαρχη τάση, δέχεται τό πρωτείο τής συνείδησης έναντι τής γλώσσας καί ύπ' αὐτή τήν έννοια συγγενεύει μέ τίς φιλοσοφίες τής συνείδησης πού αναπτύχθηκαν στην ήπειρωτική Εὐρώπη. Τό έργο του, όπως έχει έπισημανθει¹⁰, παρουσιάζει πολλές όμοιότητες μέ τίς φαινομενολογικές έρευνες του Husserl, του διεξοδικότερου ίσως αναλυτή τών συνειδησιακών δομών. Σύμφωνα μέ τόν Searle¹¹, οί συνειδησιακές καταστάσεις χαρακτηρίζονται από ένα σύνολο ιδιοτήτων, κυριότερες από τίς όποιες είναι:

1. *Πεπερασμένες τροπικότητες*: ύπάρχει ένας πεπερασμένος αριθμός τροπικοτήτων μέ τίς όποιες εκδηλώνεται ή συνείδηση, όπως είναι οί πέντε αίσθήσεις, ή κιναισθήση, ή ροή τής σκέψης, τά συναισθήματα κ.ά.
2. *Ένότητα*: τά συνειδησιακά βιώματα παρουσιάζουν μιá ένότητα ή όποία μεταξύ άλλων άφορá α) τή σύνδεση κάθε συνειδησιακής κατάστασης μέ ό,τι προηγήθηκε καί ό,τι άναμένεται νά ακολουθήσει καί β) τή σύνδεση τών διαφόρων τροπικοτήτων μέσα σέ ένα ένιαίο βίωμα (για παράδειγμα, όταν κανείς παρακολουθεϊ μιá συναυλία τό βίωμα πού έχει βλέποντας καί άκούγοντας τούς μουσικούς είναι ένιαίο).
3. *Αποβλεπτικότητα*: οί περισσότερες συνειδησιακές καταστάσεις έχουν τήν ιδιότητα νά κατευθύνονται σέ κάτι (ύπάρχον ή μή). Για παράδειγμα, κάθε έπιθυμία είναι πάντα έπιθυμία κάποιου πράγματος ή κάποιας κατάστασης πραγμάτων. Ό Searle διακρίνει δύο κυρίως στοιχεϊα σέ κάθε αποβλεπτική κατάσταση α) τό αναπαραστασιακό περιεχόμενο καί β) τόν ψυχολογικό τρόπο μέ τόν όποιο αυτό δίδεται (π.χ. ως έπιθυμία, ως πεποίθηση, κλπ.).
4. *Έπίκεντρο προσοχής-ύπόβαθρο*: ύπάρχει πάντα ένα επίκεντρο τής προσοχής τό όποιο περιορίζεται από ένα υπόβαθρο πού δέν έμπίπτει στην προσοχή του ύποκειμένου. Για παράδειγμα, βλέπω τό κείμενο έναντι του γραφείου πάνω στό όποιο βρίσκεται. Η αντίληψη έχει μιá δομή Gestalt, βλέπω κάτι ως κάτι καί γι' αυτό ή προσοχή μου έστιάζεται σέ ένα τμήμα του όπτικού μου πεδίου. Ό,τι ισχύει για τήν αντίληψη ισχύει καί για κάθε συνειδησιακή κατάσταση γενικότερα. Κάθε συνείδηση είναι συνείδηση κάποιου πράγματος ως κάτι.
5. *Υποκειμενικότητα*: κάθε συνειδησιακή κατάσταση χαρακτηρίζεται από

10. Dreyfus, H. (ed.) (1982): *Husserl, Intentionality and Cognitive Science*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

11. Searle J. (1992): *The Rediscovery of the Mind*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
Searle J. (1980): "Minds, Brains, and Programs", *The Behavioral and Brain Sciences* 3, σελ. 417-424.

ένα υποκειμενικό αίσθημα (Τό πῶς εἶναι νά βρίσκεται κανείς σέ μιά συνειδησιακή κατάσταση).

6. *Διάθεση*: κάθε συνειδησιακή κατάσταση συνοδεύεται ἀπό μιά διάθεση. Τά περισσότερα ἐπιχειρήματα πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ κατά τῶν ἀναγωγιστικῶν προσεγγίσεων στή φιλοσοφία τοῦ νοῦ ἔχουν μιά κοινή δομή: δείχνουν ὅτι μετά τήν ἀναγωγή κάποιο ἀπό προαναφερθέντα χαρακτηριστικά τῆς συνείδησης διαφεύγει καί συνεπῶς ἡ ἀναγωγή εἶναι ἀνεπιτυχής. Θά ἐξετάσουμε δύο ἀπό τά σημαντικότερα ἐπιχειρήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους – τό ἐπιχείρημα τοῦ κινέζικου δωματίου καί τό ἐπιχείρημα μέ τά qualia.

Τό ἐπιχείρημα τοῦ κινέζικου δωματίου¹²: ἡ ἀπουσία τῆς ἀποβλεπτικότητας

Τό ἐπιχείρημα αὐτό ἔχει ὡς στόχο τό λειτουργισμό καί καταλήγει σέ μιά πολύ ἰσχυρή θέση: μέ τήν ἀναγωγή τῶν νοητικῶν καταστάσεων σέ λειτουργικές καταστάσεις δέν διαφεύγει ἀπλῶς κάποιο συστατικό τοῦ νοήματος ἀλλά τό νόημα στό σύνολό του. Τό ἐπιχείρημα στηρίζεται σέ μιά ἰδιοφυή ἀντιστροφή: ἀντί τῆς προσομοίωσης τῆς ἀνθρώπινης νόησης ἀπό τόν ὑπολογιστή ἐπιχειρεῖται ἀντίθετα ἡ μίμηση τῶν λειτουργιῶν τοῦ ὑπολογιστῆ ἀπό τόν ἄνθρωπο. Πιο συγκεκριμένα, ἕνας ἄνθρωπος ἀποκλεισμένος σέ ἕνα δωμάτιο ἐπικοινωνεῖ μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο μέσφ γραπτῶν μηνυμάτων. Τά μηνύματα πού δέχεται εἶναι γραμμένα στά κινέζικα, τό ἴδιο καί τά μηνύματα πού στέλνει, χωρίς ὥστόσο ὁ ἴδιος νά γνωρίζει κινέζικα. Αὐτό τό ἐπιτυγχάνει χάρις σέ ἕνα ἐγχειρίδιο-εὔρετήριο στό ὁποῖο ἀκολουθίες κινέζικων συμβόλων ἀντιστοιχίζονται μέ ἄλλες ἀκολουθίες κινέζικων συμβόλων. Ὁ ἄνθρωπος γιά νά ἀπαντήσει σέ ἕνα μήνυμα βρίσκει στό εὔρετήριο τή συγκεκριμένη ἀκολουθία συμβόλων καί ἀντιγράφει σέ ἕνα χαρτί τήν ἀκολουθία στήν ὁποία αὐτή ἀντιστοιχίζεται. Ἀπό τή σκοπιά ἑνός ἐξωτερικοῦ παρατηρητῆ πού γνωρίζει κινέζικα τά μηνύματα πού στέλνονται στό δωμάτιο εἶναι ἐρωτήματα, τά δέ μηνύματα πού ἐξέρχονται ἀπό αὐτό εἶναι ἀπαντήσεις στά συγκεκριμένα ἐρωτήματα. Στόν ἐξωτερικό παρατηρητή, λοιπόν, δίδεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ ἄνθρωπος μέσα στό δωμάτιο καταλαβαίνει κινέζικα, μιά ἐντύπωση πού εἶναι προφανῶς ψευδής ἀπό τήν ὀπτική τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Συνεπῶς, ὁ λειτουργισμός μέ τήν ἀναγωγή τῶν νοητικῶν καταστάσεων στή συντακτική ἐπεξεργασία συμβόλων ἀποτυγχάνει πλήρως νά συλλάβει τό σημαντικότερο, ἴσως, χαρακτηριστικό τῶν νοητικῶν καταστάσεων, τό νόημα-δηλαδή, τήν ἀποβλεπτικότητά τους. Τό νόημα δέν μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ ἀπό συντακτικές¹³ σχέσεις. Τό ἐρώτημα, ὥστόσο, πού παραμένει εἶναι ἐάν ἡ συνείδηση εἶναι ὁ ἔσχατος τόπος συγκρότησης τοῦ νοήματος. Ἀπό τήν ἐξέταση τοῦ ἐπόμενου

12. Searle J. (1980): "Minds, Brains, and Programms", *The Behavioral and Brain Sciences* 3, σελ. 417-424.

13. Ο. Searle, στό μεταγενέστερο βιβλίο του *The Rediscovery of the Mind* σκληραίνει ἀκόμα περισσότερο τή θέση του ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ ὑπολογιστές δέν κάνουν οὔτε καν συντακτική ἐπεξεργασία. Ἡ σύνταξη δέν εἶναι μιά ἀπλή αἰτιακή κανονικότητα πού μπορεῖ νά ὑπάρχει στή φύση ἀνεξάρτητα ἀπό τό νοόν ὑποκείμενο.

ἐπιχειρήματος θά είσαχθοῦν κάποιες νέες διακρίσεις πού θά μᾶς ἐπιτρέψουν νά διατυπώσουμε ἐπαρκέστερα αὐτό το ἐρώτημα.

Τό ἐπιχείρημα γιά τά qualia: ἡ ἀπουσία τῆς ὑποκειμενικότητας

Ἡ διαμάχη γιά τά qualia –τίς ὑποκειμενικές ποιότητες– στή σύγχρονή της ἐκδοχή ξεκίνησε μέ μιᾶ σειρά ἐπιχειρημάτων κατὰ τοῦ λειτουργισμοῦ καί τῆς φυσιοκρατίας κυρίως ἀπό τοὺς Nagel¹⁴ καί Jackson¹⁵ πού τόνιζαν τή γνωσιολογική ἀσυμμετρία ἀνάμεσα στό πρῶτο καί τό τρίτο πρόσωπο. Συγκεκριμένα, ὑποστηρίχτηκε ὅτι ὑπάρχουν κάποια γεγονότα πού γλωσσικά ἐκφράζονται μέ τήν πρόταση “πῶς εἶναι νά βρίσκομαι σέ μιᾶ νοητική κατάσταση”, τά ὁποῖα δέν μποροῦν νά γίνουν γνωστά παρά μόνο ἀπό τήν ὀπτική τοῦ 1ου προσώπου. Ἐνας τυφλός ἐπιστήμονας πού γνωρίζει τά πάντα γύρω ἀπό τίς φυσικές ιδιότητες τοῦ φωτός καί τόν τρόπο πού αὐτό ἐπηρεάζει τόν ἐγκέφαλο δέν μπορεῖ νά γνωρίζει πῶς εἶναι νά βλέπει κόκκινα ἀντικείμενα. Πρόκειται, δηλαδή, γιά ἕνα γεγονός πού δέν μπορεῖ νά συλληφθεῖ ἀπό τήν ὀπτική τοῦ 3ου προσώπου¹⁶ οὔτε νά μεταδοθεῖ γλωσσικά.

Ἡ πιό πειστική ἀπάντηση ἐκ μέρους τῶν φυσιοκρατῶν¹⁷ στηρίζεται στή διαπίστωση ὅτι στήν προκειμένη περίπτωση δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ κάποιο γεγονός ἀλλά μέ τήν κατοχή μιᾶς ἰκανότητας: “γνωρίζω πῶς εἶναι νά βλέπω κάτι” σημαίνει “ἔχω τήν ἰκανότητα νά φαντάζομαι πῶς εἶναι κάτι”. Συνεπῶς, δέν ὑπάρχει κάποιο γεγονός πού διαφεύγει τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀπλά πρόκειται γιά μιᾶ διαφορετική χρήση τῆς λέξης γνωρίζω. Γνωρίζω ὄχι μέ τήν ἔννοια τοῦ know-that, τῆς γνώσης γεγονότων, δηλ. τῆς προτασιακῆς γνώσης, ἀλλά μέ τήν ἔννοια τοῦ know-how¹⁸. Μέ ἄλλα λόγια, αὐτό πού συμ-

14. Nagel, T. (1974): “What it is like to be a Bat?”, *Philosophical Review*, 83, σελ. 435-450.

15. Jackson, F. (1982): “Epiphenomenal Qualia”, *Philosophical Quarterly*, 32, σελ. 127-136.

16. Ἄς ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἀσυμμετρία πού ἐντοπίζεται δέν εἶναι ἐκείνη πού εἶχε προσπαθήσει νά ἀντιμετωπίσει ὁ Wittgenstein μέ τήν ἀνάλυση τῶν χρήσεων τῆς λέξης “γνωρίζω”. Ὁ Nagel δέν ἐπικαλεῖται τήν διαφορετική γνωστική ἀξία τῶν προτάσεων “ἐγώ γνωρίζω ὅτι ἐγώ βρίσκομαι σέ μιᾶ νοητική κατάσταση” καί “αὐτός γνωρίζει ὅτι ἐγώ βρίσκομαι σέ μιᾶ νοητική κατάσταση”. Μέ ἄλλα λόγια ἡ ἀσυμμετρία δέν ἀφορᾶ τό περιεχόμενο τῆς νοητικῆς κατάστασης ἀλλά τόν τρόπο δηλ. τήν ὀπτική μέσα ἀπό τήν ὁποία δίδεται.

17. Lewis D.: “What Experience Teaches” στό Copley-Coltheart, J. (ed.) (1988): *Proceedings of the Russellian Society*. University of Sydney, Newrow I.: “Physicalism and the Cognitive Role of Acquaintance” στό Lycan W. (ed.) (1990): *Mind and Cognition*. Basil Blackwell.

18. “Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ‘γνωρίζουμε πῶς’ [know-how] μέσω τῶν συνηθειῶν μας... Περπατᾶμε καί διαβάζουμε δυνατά, ἐπιβιβάζομαστε καί ἀποβιβάζομαστε ἀπό αὐτοκίνητα, ντυνόμαστε καί ξεντυνόμαστε, καί κάνουμε ἕνα σωρό ἄλλες χρήσιμες πράξεις χωρίς νά τίς σκεπτόμαστε. Γνωρίζουμε κάτι, δηλαδή, πῶς νά τό κάνουμε... Ἐάν διαλέξουμε νά τό ἀποκαλοῦμε αὐτό γνώση... τότε ἄλλα πράγματα πού ἐπίσης ἀποκα-

βαίνει σύμφωνα με τον Lewis είναι ότι συγχέεται ή κατοχή μιᾶς ικανότητας με τὴν κατοχή μιᾶς πληροφορίας. Τὸ know-how είναι οὐσιαστικά μιὰ μὴ-προτασιακοῦ τύπου “γνώση” πού δὲν μεταδίδεται γλωσσικά.

Δὲν θὰ σταθῶ περισσότερο στὶς λεπτομέρειες αὐτῆς τῆς διαμάχης παρότι πολλά σημεῖα τῆς δὲν μοιάζουν καὶ τόσο σαφῆ, κυρίως ἡ ταύτιση τοῦ know-how με τὶς ικανότητες. Τὸ ἐρώτημα πού θὰ ἤθελα νὰ θέσω εἶναι τί συνέπειες ἔχουν γιὰ τὸ νόημα τῶν συνειδησιακῶν καταστάσεων οἱ δύο αὐτὲς ἀντίπαλες θέσεις; Ἡ θέση τῶν δυϊστῶν ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι στό νόημα τῶν συνειδησιακῶν καταστάσεων ἐνυπάρχει ἓνα ἀπροσδιόριστο ἀπὸ τὴν ὀπτική τοῦ 3ου προσώπου συστατικό τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι γλωσσικά ἐκφράσιμο. Σχηματικά μιλώντας, αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι ὅλη ἡ σκέψη γλωσσική. Ἐνα τέτοιο συμπέρασμα δὲν ἀφήνει καὶ πολλὰ περιθώρια ἔρευνας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σύμφωνα με τὴν φυσιοκρατική ἀπάντηση τὸ know-how δὲν ἀποτελεῖ συστατικό τοῦ νοήματος. Ὡστόσο, ἀκόμα κι’ ἂν κανεὶς δεχθεῖ αὐτὴ τὴν ἀπάντηση, τὸ ἐρώτημα πού δημιουργεῖται εἶναι: ἐπηρεάζει τὸ know-how τὴ συγκρότηση τοῦ νοήματος καὶ εἰδικότερα τῆς προτασιακά ἐκφράσιμης γνώσης; ἢ, ἰσχυρότερα διατυπωμένο, εἶναι δυνατὴ ἡ συγκρότηση τοῦ προτασιακοῦ νοήματος χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ κάποιου εἴδους know-how; Παράλληλα, θὰ μπορούσε νὰ τεθεῖ καὶ τὸ ἀντίστροφο ἐρώτημα: εἶναι δυνατὴ ἡ περιγραφή τοῦ know-how με συνειδησιακοὺς-ἀποβλεπτικοὺς ὅρους ἢ μήπως εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ συνείδηση καὶ πρέπει νὰ στραφοῦμε σὲ ἄλλα φαινόμενα (ὅπως γιὰ παράδειγμα, ἡ σωματικότητα, ἡ ζωὴ, ἡ ἱστορικότητα καὶ ὁ ἄλλος) γιὰ νὰ τὸ κατανοήσουμε; Ἐρωτήματα τέτοιου εἴδους δὲν ἀντιμετωπίζονται ἐπαρκῶς μέσα στὴ φυσιοκρατική παράδοση.

Τὸ πρόβλημα τοῦ ὑποβάθρου

Γι’ αὐτὸ θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ στραφοῦμε σ’ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ πάλι στὸν Searle ὁ ὁποῖος παρότι ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ θέση ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι μὴ ἀναγώγιμο φαινόμενο, καταλήγει τελικά στό συμπέρασμα ὅτι τὸ know-how ἀποτελεῖ συνθήκη δυνατότητας γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ νοήματος. Σὲ αὐτὴ τὴ θέση φτάνει ὁ Searle μέσα ἀπὸ μιὰ συστηματικὴ ἀνάλυση τῆς συνείδησης καὶ τῆς ἀποβλεπτικότητας. Συγκεκριμένα, ὑποστηρίζει ὅτι κάθε παράσταση, γλωσσική ἢ νοητική, ἐκπληρώνει ἐπιτυχῶς τὴν ἀναπαραστασιακὴ τῆς λειτουργία ὄχι μόνον μέσῳ ἐνός συνόλου ἄλλων παραστάσεων ἀλλὰ καὶ μέσῳ μιᾶς σειρᾶς μὴ-παραστασιακῶν ικανοτήτων. Με τὴν τεχνικὴ ὀρολογία τοῦ Searle, ἡ θέση αὐτὴ λέει ὅτι οἱ συνθήκες ἱκανοποίησης μιᾶς ἀποβλεπτικῆς κατάστασης (π.χ. μιᾶς ἐπιθυμίας) δὲν καθορίζονται στὰ ὅρια τῆς ἀποβλεπτικῆς κατάστα-

λοῦνται γνώση, γνώση τῶν καὶ περὶ τῶν πραγμάτων, γνώση ὅτι τὰ πράγματα εἶναι κατὰ τὸν ἓνα ἢ ἄλλο τρόπο, γνώση πού ἐνέχει στοχασμὸ [reflection] καὶ συνειδητὴ ἀποτίμησι, ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι μιὰ γνώση διαφορετικοῦ εἴδους” Dewey J. (1922): *Human Nature and Conduct. An Introduction to Social Psychology*, London: George Allen and Unwin, σελ. 177-178.

σης αλλά μέσα σέ ένα δίκτυο άλλων αποβλεπτικών καταστάσεων και πάντα έναντι ενός υποβάθρου (Background) ικανοτήτων οί όποίες δέν είναι αποβλεπτικές, και οί όποίες μᾶς επιτρέπουν νά ακολουθοῦμε συγκεκριμένες πρακτικές, νά γνωρίζουμε πῶς είναι τά πράγματα και πῶς νά κίνουμε πράγματα. Ένας πρῶτος τρόπος νά προσεγγίσουμε τήν έννοια τοῦ υποβάθρου είναι νά σκεφτοῦμε τό παράδειγμα τοῦ Wittgenstein μέ τήν εικόνα ενός ἀνθρώπου πού ἀνεβαίνει σέ κάποιο λόφο. Τίποτα δέν μᾶς ἐμποδίζει νά ἐρμηνεύσουμε τήν εικόνα ὅτι παριστάνει ἕναν ἀνθρώπο πού γλυστράει πρὸς τά πίσω σέ κάποιο λόφο. Σύμφωνα μέ τόν Searle, ὅ,τι ἰσχύει γιά τήν εικόνα ἰσχύει και γιά κάθε αποβλεπτική κατάσταση. Ὁ χρόνος δέν μοῦ επιτρέπει νά ἐπεκταθῶ περισσότερο στήν ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος, νά παρατηρήσω ἀπλῶς ὅτι ὁ Searle ὀδηγήθηκε στήν ὑπόθεση τοῦ υποβάθρου κυρίως ἀπό τήν ἀνάλυση τοῦ κυριολεκτικοῦ και τοῦ μεταφορικοῦ νοήματος. Ἐπίσης, ἀξίζει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι αὐτό τό ζήτημα ἔχει θεματοποιηθεῖ, μέ διαφορετικές βέβαια προϋποθέσεις, ἀπό στοχαστές ποικίλων παραδόσεων ὅπως ὁ Heidegger στό *Εἶναι και Χρόνος* ὅταν μιλά γιά τήν κατανόηση τοῦ *Εἶναι*, ὁ ὕστερος Wittgenstein κυρίως στίς *Φιλοσοφικές Ἐρευνες* και στό *Περὶ Βεβαιότητος* μέ τίς παρατηρήσεις του γιά τά γλωσσικά παίγνια και τίς μορφές ζωῆς, ὁ Bourdieu στό βιβλίο του *Ἡ Λογική τῆς Πράξης* μέ τήν έννοια τοῦ habitus κ.ά.

Τό πρόβλημα τοῦ υποβάθρου στήν Τεχνητή Νοημοσύνη

Τό πρόβλημα τοῦ υποβάθρου ἐμφανίστηκε ἐπίσης και στήν ἐρευνα τῆς Τεχνητῆς Νοημοσύνης στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Ἐκείνη τήν ἐποχή οί ἐρευνητές ἔχοντας ἐξαντλήσει πλήρως τήν ἐκμετάλλευση τῶν συντακτικῶν και γραμματικῶν πληροφοριῶν συνειδητοποίησαν ὅτι ἔπρεπε νά βροῦν τρόπους ἀναπαράστασης τοῦ σημασιολογικοῦ και πραγματολογικοῦ ἐπιπέδου τῆς γλώσσας. Οί ἐρευνες στράφηκαν στήν κατασκευή σύνθετων βάσεων δεδομένων ἢ ἀκριβέστερα βάσεων γνώσης οί όποίες ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπό ἐξαντλητικές περιγραφές ἀντικειμένων, ἐνοιῶν, στερεοτυπικῶν γεγονότων και καταστάσεων και ἀπό μή παραγωγικούς τρόπους ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων. Ἡ ἀναπαράσταση τῆς γνώσης – ὅπως ὀνομάστηκε τό ἐγχείρημα αὐτό γρήγορα ὀδηγήθηκε σέ νέα ἀδιέξοδα. Ἐνα ἀπό αὐτά είναι τό πρόβλημα τῆς κωδικοποίησης, ἀποθήκευσης και ἀνάκτησης τῆς κοινότοπης γνώσης. Ἄς θεωρήσουμε γιά παράδειγμα τό ἀκόλουθο κείμενο: “Τῆ Λευτέρα οί δρόμοι πλημμύρησαν ἀπό τήν πολλή βροχή. Τήν ἐπόμενη μέρα τά σχολεῖα παρέμειναν κλειστά”. Μέ ποιό τρόπο μπορεῖ νά ἐξαχθεῖ τό συμπέρασμα ὅτι ἡ πολλή βροχή είναι ἡ αἰτία τοῦ ὅτι τά σχολεῖα παρέμειναν κλειστά; Τό συμπέρασμα αὐτό στηρίζεται σέ ἕνα σύνολο ἀπό κοινότοπες ἀλήθειες τοῦ τύπου “Τά σχολεῖα είναι κτίρια στά όποια μαζεύονται τά παιδιά τίς ἐργάσιμες μέρες”, “Τά παιδιά πηγαίνουν στά σχολεῖα ὀδικῶς”, “Τό νερό ἐμποδίζει τήν κίνηση τῶν αὐτοκινήτων”, “Τά παιδιά δέν ἀντέχουν τίς κακουχίες”, “Ἡ προστασία τῆς ζωῆς και τῆς υγείας τῶν παιδιῶν είναι σημαντικότερη ἀπό τήν μόρφωσή τους” κ.λπ. Τό ζήτημα λοιπόν πού τίθεται είναι ὅτι ἡ κατανόηση στηρίζεται σέ ἕνα τεράστιο σῶμα κοινότοπης γνώσης ἢ όποία δέν δηλώνεται ρητά ἐπει-

δή θεωρείται αυτόνομη. Οί άνθρωποι, τουλάχιστον αυτοί του Δυτικού πολιτισμού, καταλαβαίνουν αυτόματα τον τρόπο σύνδεσης των δύο προτάσεων του παραδείγματος, είναι ζήτημα κοινού νοῦ ὅπως θά λέγαμε. Πῶς ὁμως θά μπορούσε ἕνας ὑπολογιστής νά ἔχει τήν ἰκανότητα ἀνάλογης κατανόησης; Ἡ ἀντίδραση τῶν ἐρευνητῶν ἦταν ὅτι θά ἔπρεπε νά καταγράψουμε ὅλη αὐτή τήν κοινότοπη γνώση ὑπό μορφή γεγονότων. Ἐνα τέτοιο ἐγχείρημα δημιουργεῖ σημαντικά προβλήματα:

1. Εἶναι πεπερασμένος ὁ ἀριθμός τῶν γεγονότων πού συνιστοῦν τήν κοινότοπη γνώση;

2. Εἶναι δυνατή ἡ καταγραφή τῆς κοινότοπης γνώσης ὑπό μιά μορφή πού δέν θά ἐξαρτᾶται καί πάλι ἀπό τήν κοινότοπη γνώση;

3. Ἄκόμη κι ἂν δεχθοῦμε ὅτι τά δύο παραπάνω προβλήματα μπορούν νά λυθοῦν, ὑπάρχει κάποιος μὴ ad hoc τρόπος γιά νά ἐντοπίζεται κάθε φορά ποιὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα τῆς βάσης γνώσης εἶναι σημαντικά γιά τήν κατανόηση τῆς ἐκάστοτε κατάστασης¹⁹;

Τό ὅλο πρόβλημα τίθεται κατ' αὐτόν τόν τρόπο γιατί γίνονται οἱ παραδοχές ὅτι τό σύνολο τῆς γνώσης μας μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ὑπό μορφή γεγονότων, δηλ. ὅτι εἶναι δυναμει ἕνα know-that – μιά προτασιακοῦ τύπου γνώση, καί ὅτι τό νόημα μιᾶς πρότασης δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τό know-how. Ὡστόσο, ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε, αὐτές οἱ δύο παραδοχές κάθε ἄλλο παρά αυτόνομες εἶναι.

Τελειώνοντας θά ἠθελα νά ἀναφερθῶ σέ κάποιες σύγχρονες ἐξελίξεις στόν τομέα τῆς Τ.Ν. πού γιά πρώτη φορά παρέχουν τή δυνατότητα σέ μηχανές νά ἀποκτοῦν κάποιου εἶδους know-how χωρίς προηγουμένως νά ἔχουν τροφοδοτηθεῖ μέ προτασιακή γνώση. Πρόκειται γιά τά νευρωνικά δίκτυα παράλληλα κατανεμημένης ἐπεξεργασίας²⁰. Οἱ μηχανές αὐτές ἔχουν ἀποδειχθεῖ ἀρκετά ἐπιτυχεῖς στήν προσομοίωση πρακτικῶν συμπεριφορῶν πού ἐπιτελοῦνται αυτόματα ὅπως ἡ ἀναγνώριση οἰκογενειακῶν ὁμοιοτήτων. Γιά παράδειγμα, μπορούν νά ἀναγνωρίζονται γράμματα διαφορετικῶν γραφικῶν χαρακτήρων χωρίς νά ἔχουν προσδιοριστεῖ ἀναλυτικά ἀπό τόν μηχανικό τά γενικά χαρακτηριστικά τῶν πρὸς ἀναγνώριση γραμμάτων. Αὐτό πού συμβαίνει εἶναι ὅτι ἀρχικά τά νευρωνικά δίκτυα περνοῦν μιά περίοδο ἐκμάθησης κατά τήν ὁποία τροφοδοτοῦνται μέ χιλιάδες παραδείγματα μέχρι νά καταλήξουν σέ κάποιο σημεῖο βέλτιστης λειτουργίας στό ὁποῖο, θά λέγαμε ὅτι ἔχουν ἀποκτήσει τήν ἰκανότητα νά “ἀναγνωρίζουν” τοῦς διάφορους γραφικούς χαρακτήρες²¹. Οἱ

19. Ἡ εἰσαγωγή κανόνων δέν θά μπορούσε νά ἀποτελέσει λύση γιατί, ἀπλῶς, θά μετέθετε τό πρόβλημα στό ἐπίπεδο τῶν κανόνων.

20. Βλ. McClelland, J., Rumelhart, D. and the PDP Research Group (1986): *Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructures of Cognition*. Two Volumes. Cambridge MA: MIT Press.

21. Τό κρίσιμο ἐρώτημα σέ σχέση μέ τά νευρωνικά δίκτυα εἶναι ἐάν ἐκτός ἀπό φυσικές ὁμοιότητες μπορούν νά “ἀναγνωρίζουν” καί συμβατικά καθοριζόμενες ὁμοιότητες – μιά ἰκανότητα πού ἀποτελεῖ ἴσως τή βάση γιά τήν ἀναγνώριση νοηματικῶν ὁμοιοτήτων.

ἐξελίξεις αὐτές ἔχουν ἐγκαινιάσει μιά νέα φιλοσοφική διαμάχη ἀνάμεσα στή γνωσιακή ἐπιστήμη καί τόν πλεγματισμό (connectionism) ἢ ὁποία περιστρέφεται γύρω ἀπό τό ζήτημα τοῦ ἐάν ἡ γνώση συγκροτεῖται σέ ἓνα συμβολικό ἢ σέ ἓνα ὑποσυμβολικό ἐπίπεδο.

Ἐπίλογος

Τά ἐρωτήματα, ὥστόσο, πού θά πρέπει νά θέσουμε εἶναι κατά πόσο εἶναι νόμιμη ἢ διάκριση ἀνάμεσα σέ προτασιακοῦ τύπου γνώση καί know-how, σέ ἀποβλεπτικές-συνειδησιακές καταστάσεις καί σέ ἰκανότητες. Εἶναι κάθε ἀποβλεπτική κατάσταση συνειδητή καί παραστασιακή-προτασιακή; Θά μπορούσαν κάποιες πρακτικές συμπεριφορές τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως πράξεις πού ἐκτελοῦνται μηχανικά, νά θεωρηθοῦν μὴ-ἀποβλεπτικές δεδομένου ὅτι δέν φαίνεται νά συμμετέχει κατά τήν ἐκτέλεσή τους ἡ συνείδηση καί εἰδικότερα κάποια νοητική κατάσταση; Θά εἶχε νόημα νά ἰσχυρισθεῖ κανεῖς ὅτι κάθε πράξη συνοδεύεται ἀπό μιά νοητική κατάσταση πού δέν εἶναι κατ' ἀνάγκη συνειδητή; Τί νόημα μπορεῖ νά ἔχει μιά ἀσυνείδητη νοητική κατάσταση; Μήπως, ὅτι ἔχει μιά παραστασιακή-προτασιακή δομή ἢ ὁποία εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τή συνείδηση; Μιά τέτοια λύση ἀποκόπτει τό προτασιακό νόημα ἀπό τή συνείδηση²² καί ταυτόχρονα ἀποφεύγει τόν συμπεριφορισμό στό βαθμό πού διατηρεῖ κάτι ἐπιπλέον τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμάτων γιά νά καθορίζει τίς πράξεις μας²³. Ὡστόσο, αὐτή ἡ λύση πέραν τῶν λογικῶν ἀδιεξόδων στά ὁποία ὀδηγεῖ, γιά πολλούς φαινομενολόγους ἀποτελεῖ μιά ad hoc κατασκευή καί ὄχι μιά περιγραφή τῶν ἴδιων τῶν φαινομένων. Ἄν στραφοῦμε σέ μιά φαινομενολογική περιγραφή τῶν πρακτικῶν τρόπων σχετισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν κόσμον – ὅπου τό φαινόμενο τῆς συνείδησης δέν φαίνεται νά ἔχει κεντρική θέση – οἱ πράξεις μας ἐμφανίζονται νά εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἀπλές χωροχρονικές κινήσεις τοῦ σώματός μας, εἶναι κινήσεις πού ἔχουν “νόημα” – ἓνα νόημα ὥστόσο πού δέν εἶναι νοητικό-παραστασιακό καί τό ὁποῖο πολλές φορές δέν μπορεῖ οὔτε νά χρειάζεται νά ἐκφρασθεῖ γλωσσικά. Πρόκειται γιά ἓνα ἐνσαρκωμένο (embodied) καί καταστασιακό (situated) νόημα²⁴, τό ὁποῖο δέν μπορεῖ νά ἀποκτήσει θετικό χαρακτήρα ὅσο μένουμε

22. Ἡ ἴδια ἡ συνείδηση περιορίζεται σέ ἓνα βίωμα 2ου βαθμοῦ: συνείδηση μιᾶς νοητικῆς κατάστασης A σημαίνει ὑπαρξη μιᾶς νοητικῆς κατάστασης B πού ἔχει ὡς ἀποβλεπτικό της περιεχόμενο τή νοητική κατάσταση A. Ἄν κανεῖς ἀκολουθήσει αὐτό τόν δρόμο, ὀφείλει νά ἐξηγήσει ἐπίσης τήν ταυτότητα τοῦ ἐγώ πού προϋποτίθεται στίς νοητικές καταστάσεις A καί B.

23. Ὁ κ. Μαραγκός δεχόμενος προφανῶς τή διάκριση τῶν λειτουργιστῶν μεταξύ ὑπολογιστικοῦ καί ἀποβλεπτικοῦ ἐπιπέδου, τείνει νά ἐξηγήσει μέ ἓνα τέτοιο τρόπο τά παραδείγματα κλινικῶν περιπτώσεων πού ἀναφέρει.

24. Πολλοί ἐρευνητές τά τελευταῖα χρόνια, ἀκολουθώντας μεγάλους στοχαστές τοῦ αἰῶνα μας ὅπως ὁ Heidegger, ὁ Merleau-Ponty, ὁ Wittgenstein, στρέφονται πρὸς μιά τέτοια ἐννοια νοήματος. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τά βιβλία: Varela, F., Thompson E., and E. Rosch (1991): *The Embodied Mind – Cognitive Science and Human Experience*.

έγκλωβισμένοι στις όντολογίες του υλισμοῦ καί τοῦ δυϊσμοῦ. Πιθανῶς, ἕνας τρόπος νά κατανοήσουμε αὐτή τήν μή-παραστασιακή ἀποβλεπτικότητα τῆς πρακτικῆς συμπεριφορᾶς θά ἦταν νά ἐξετάσουμε τό ρόλο τῆς σωματικότητας καί τοῦ ἄλλου στήν συγκρότηση τοῦ νοήματος.

Cambridge, Mass.: MIT Press, Johnson, M. (1987): *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Imagination, Reason, and Meaning*. Chicago: University of Chicago Press, Dreyfus, H. and Dreyfus, S. (1986): *Mind over Machine*. New York: Macmillan, Free Press κ.ἄ.